

Bangka, Kaluluwa at Katutubong Paniniwala¹

Maria Bernadette L. Abrera

ABSTRACT

“Bangka” is the general Philippine term for all kinds of seacraft, variously classified since the sixteenth century as a small and light vessel to a large commercial boat. This term is not found in the seventeenth century Visayan and Bikol vocabularies and instead there appears its synonym, “baloto” whose form and function are the same as that of the bangka.

The rituals involving the bangka reveal that it is more than a water vessel in Philippine culture: it is a repository of an entire belief system in indigenous society. From the selection of the tree, felling it, digging it out or heaving it into planks, to the construction and until its launching into the sea, the entire process is wrapped in rituals and religious meanings. The bangka mirrors clearly and directly the indigenous animist belief system. The rituals involved in burial and the use of the bangka as a vessel to transport the departed to the next life are analyzed, revealing the worldview of Filipinos. These all indicate the belief not just in the bangka as a “soul boat” but in a “soul of the boat” itself.

Bangka

Ang *banka[h]* ay isang batayang katagang Austronesyano na ginagamit din sa Indonesia at mga bansang Melanesia tulad ng Fiji at Samoa na nangangahulugang “sakayan” (Dempwolff 15). Sa atin, *bangka* ang lahat ng uri ng maliliit na sakayan na kadalasa’y gamit sa ilog o mababaw na bahagi ng dagat. Naitala ang katagang ito sa isa sa pinakaunang *vocabulario tagalo* na inilimbag noong 1624 (San

Antonio 33). Bagaman pagdating ng dantaon 18, hindi lamang maliit na sakayan ang tinutukoy na bangka, kundi: “lahat ng uri ng sakayan” (Noceda at Sanlucar 36). Sa panahon pa ring ito, ang pangalang “bangka” ay natagpuan sa Ilokano, Tagalog, at ilang wika sa Mindanao ngunit hindi sa Bikol at Bisaya. Sa kasalukuyan ginagamit ang “bangka” sa mga wikang Kapampangan, Hiligaynon, Sebuano, Samar-Leyte,² Batad Ifugao,³ Badjaw, at Sama. Sa mga Badjaw (Sama Laut), “bangka” ang pangkalahatang pangalan sa lahat ng uri ng sakayang hindi ginagamit bilang bahay-sakayan o *lpa* (Nimmo, “The Boats’ 60-61).

Sa mga Ilokano, isang maliit na sakayan ang “bangca,” at itinutumbas sa *paraw* na isang ring maliit na sakayang mabagal ang takbo (Carro 46, 185). Sa kasalukuyang panahon, inilalarawan ang “bangca” sa Ilokos bilang isang uri ng “malaking *bilog*” na gawa sa mga tabla at walang katig (Vanoverbergh 48). Ang bilog sa Ilokos noong dantaon 19 ay isang “maliit na bangka” na karaniwang yari sa isang buong kahoy (Carro 57).

Sa Mindanao noong dantaon 17 hindi maliit ang bangka dahil ayon kay Combes, napagsasakyan ito ng 20 hanggang 100 kabang bigas (786). Aniya, ginuwang ito mula sa iisang punong kahoy lamang, pahiwatig din ng laki ng mga kahoy na matatagpuan roon sa panahong ito. May dalawang uri ng malaking bangka sa Maguindanao batay sa pagkakagawa: ang *binaluy* na gawa sa isang pirasong kahoy, at ang *kumpit* (Juanmarti 9). Sa ngayon, ang tinatawag na kumpit ng mga Sama at Tausug ay isang malaking sakayang yari sa mga *timbang* (tabla) na maaaring mula 50 tal. hanggang 120 tal. ang haba (Lorenzo-Abrera *Paghihinang Kumpit*).

Sa gitnang dantaon 18, walang katagang bangca at sakayang bilog na natatala sa Bikol at Bisaya; sa halip ang panglahatang tawag sa Bikol ay *sacayan*, at kung yari lamang sa isang pirasong kahoy, ang karaniwang pangalan ay *baloto* (Lisboa 53). Wala ring bangka na nakatala kay Mentrída noong 1637 para sa Bisaya, Hiligaynon at Haraya ng Panay. Gayundin kay Alcina noong 1668 para sa Bisaya

sa Leyte at Samar; aniya'y ang mga sakayan dito ay tinatawag na baloto kung ano ang bangka sa Tagalog (134). Sa Cebu noong dantaon 16, itinala ni Pigafetta na ang kanilang maliit na sakayan ay tinawag na baloto.⁴ Ang baloto, sa paglalarawan ni Alcina, ang pinakamaliit, pinakakaraniwan at pinakapayak na sakayan. Ginuwang ito mula sa isang pirasong kahoy, at minsa'y dahil sa liit ay nabibitbit ng isang tao lamang. Gayundaman, maliit man ay kahanga-hanga ito para kay Alcina na isang mahusay na magdaragat at panday, dahil sinasakyan ito kahit sa dagat ng Ibabao⁵ na may mga dambuhalang alon; makikita ang maliit na baloto na tila bolang lumulutang sa mga alon.

Subalit higit pa sa isang sakayan ang bangka. Ang teknolohiya at buong paraan ng paggawa nito ay isang matibay na proseso kung saan nakapaloob ang mga paniniwala ng katutubong kalinangan. Kahit si Alcina, na nagtala ng pinakadetalyadong paraan ng paggawa, ay hindi makayanan isulat ang “milyun-milyong pamahiin nila tungkol sa pagputol ng mga kahoy at paghugis nito” (162). Halimbawa, binibilang ang mga bukong sa kahoy at kung saan ito malulugar sa sakayan dahil may kaugnayan ito sa magiging kapalaran ng sakayan.

Gumaganap din ang mga sakayan sa iba't ibang ritwal; isa na rito ang *kibang*. Ang kahulugan ng *caibang* sa mga Tagalog ay ang pagtawing-tawing ng sakayang balangay sa mga alon, ngunit ito rin ang tawag sa kaugalian ng mga tao na isangguni sa anito ang kahihinatnan ng lakad bago magdaong o lumunsad ang sakayan (F. San Antonio 67). Taglay din ng mga Bisaya ang ritwal na ito na tinawag nilang *guibang* (Fernandez at Koback 442). Karaniwang ginagawa ang ritwal ng sinumang nais magtanong kung ano ang magiging kapalaran ng kanilang pangangayaw o pangingsida. Isinasagawa ito sa maliit nilang sakayang baloto at nagbibigkas ng, “*Guibang, guibang cun magtoto kami.*” (Guibang, guibang, kung matutuloy kami.) Magandang pahiwatig kapag gumalaw o nagkibang-kibang ang baloto at kung labis ang pagkibang,

nangangahulugan ng higit na mabuting kapalaran. Habang tumutungga-tungga ang baloto, tatanungin nila kung sino ang nagpapakibang; ang diwata o ang kaluluwa ng mga namatay. Kapag kumibang sa pagbangeit ng pangalan ng diwata, nangangahulugang iyon ang sumasagot, kung sa banggit ng namatay naman gumalaw, ito ang sumagot sa nagtatanong. Ginagawa ang kibang hanggang sa kasalukuyang panahon.⁶ Gayundin, kung nagkakasakit ang mga anak o kamag-anak ng mga nalunod, nilalagay sila sa isang *barangay* kasama ang baylan; sa lugar na itinuro ng baylan, tatapon ng mga maysakit ang isang baul na puno ng mga damit at iba pang bagay na dala nila.⁷ Kasabay nito, hihilingin nila sa kanilang mga nuno na pangalagaan at tulongan ang taong may karamdaman.

Mahalagang ritwal sa Bisayas ang *bacalag* na ritwal ng pag-aalay kapag ilulunsad ang isang uri ng sakayan noong dantaon 17. Sa paglulunsad ng *mangaiao*⁸ o sakayan para sa pagsalakay, pagugulungin ito sa mga bilog na pirasong kahoy o *hanglar*, at sa dulo ng gulungan bago dumating sa tubig, isang alipin ang nakalagay (Alcina 162-163). Isinasagawa ito aniya upang sa pamamagitan ng dugo ng alay, katatakutan ng mga kaaway ang sakayan, at matagumpay na makakahuli ng mga bihag ang mga lulan ng bangkang nangayaw. Binibigkas ang "*Daoharlucsin i ginbabacalagne,*" bilang paghiling na nawa'y magdulot ng takot ang sakayan sa mga tao tulad ng pagkatakot ng bihag na iniaalay sa bacalag. Sa Calagan (Caraga), layunin ng ritwal ng bacalag ang hilingin ang kaligtasan ng isang datu na may malubhang karamdaman.

Maaaring suriin ang kahulugan ng bacalag buhat sa pangalan nito. *Calag* ang pangalang Bisaya at Bikol para sa kaluluwa, na siyang salitang ugat kapwa ng bacalag at Calagan. Mahihinuha nating *bacalag* ang binanggit ni Combes bilang "nakasisindak" na matandang kaugalian sa Caraga: "upang magkaroon ng mabuting kapalaran ang mga sakayan, ipinangangako dito sa unang pagkakataon ang isang pangalan, na kadalasa'y pangalan ng isa sa kanilang mga bihag" (41). Kung pagpapangalan lamang ang ginawa,

hindi dapat nasindak ang Heswita, kaya mahihinuhang pag-aalay ito ng dugo. Sa kasalukuyang panahon, ang alay ng dugo para sa sakayan ay isinasagawa pa rin ngunit gamit ang dugo ng hayop. Sa Masbate, bago ilunsad ang sakayan, pinupunasan ng dugo ng manok ang *dulong* o unahan ng bangka. Ginagawa ito ng isang matanda sabay ng mga orasyon.⁹ Isinagawa rin ito sa paglunsad ng isang yate mula sa pagawaan sa Cavite dahil hiniling ng may-ari na taga-Iloilo.¹⁰ Makikita rin sa pelikulang “Muro-Ami” na isinagawa sa Bohol ang eksena kung saan ang ama ng kapitan ay nagpunas ng dugo ng manok sa *dulong* ng sakayang gagamitin sa ganitong uri ng pangingisda.¹¹ Bilang bagong uri ng sakayan, pinupunasan din ng dugo ng manok ang mga gulong ng bagong kotse.¹²

Ang sakayan ay pinag-aalayan upang makapagbigay ng magandang kapalaran. Sa kasalukuyang panahon, ang mga mangingisda ng *mataw* (dorado, *Coryphaena hippurus* Linn.) sa Batanes ay nagbibigay alay upang ang anumang masamang kapalaran na dapat sana’y mapasakanila at sa kanilang sakayan ay malipat sa baboy na inaalay (Mangahas 67, 77). Gayundin, kung hindi makahuli ng mataw, ginaganap ang ritwal ng pag-iinis hindi lamang sa kanilang sarili kundi pati sa kanilang sakayan o *tataya* sa paniwalang nadumihan ang tao, sakayan at *vanuwa* (daungan, lagusan sa dagat) ng inggit o kulam (Mangahas 87). Ang mga halimbawang ito ay ritwal para sa bangka na nagpapahiwatig ng isang pananaw sa sakayan. Ipinararating sa atin na may ibang kabuluhan ang bangka batay sa mga pagkilos ng tao at ritwal kaugnay nito.

Kaluluwa

Ang mga Bagobo ay naniniwalang hindi lamang tao ang may *gimokud* o kaluluwa, kundi lahat ng bagay na may buhay, pati na lahat ng mga bagay na ginawa ng tao (Benedict 54, 65). Gayundin, naniniwala ang mga Sama ng Cagayan de Tawi-Tawi (*Jama Mapun*) na matatagpuan ang *sumangat* o kaluluwa sa buong kalikasan, “kahit

sa mga bagay na tinuturing na walang buhay ng mga taga-kanluran” (Casiño 113). Ito ang katutubo o likas na kaluluwa ng mga materyal na bagay na maaaring magpahiwatig sa mga manahalagang panahon (Bottignolo 41). Ito ang dahilan, halimbawa, kung bakit mayroong paggalang sa mga natatanging sandata, at sa ritwal ng ani kaugnay ang “kaluluwang-palay.” Ang mga Mandaya ay nagdarasal sa kaluluwa ng palay (*kalolob nang omay*) bago magtanim.¹³ Kaugnay nito, maaari nating unawain ang katutubong panitikan nang higit pa sa mga karaniwang metapora at paghahambing. Isang halimbawa’y ang mababasa sa Kudaman, epikong Tagbanua ng Palawan, na nagsasabing “Nang bumaba si Kudaman biglang napaluha ang gabay ng hagdanan.” Sa unang pagbasa, maaaring nangangahulugan ito ng pahiwatig ng matinding kalungkutan sa paglisan ng bayani. Subalit batay sa kalinangang naniniwalang ang mga bagay ay may kaluluwa rin, maaari rin itong nagpapahiwatig ng damdamin ng bahay mismo at hindi ng tao; sa katutubong paniniwala, may taglay na buhay at kaluluwa ang bahay.¹⁴

Ayon sa mga Bagobo ang mga tao at hayop ay kapwa may dalawang gimokud, isa sa kaliwa na masamang kaluluwa at isa sa kanan na mabuti. Ang mga bagay na gawa ng tao ay may isang gimokud lamang; halimbawa, may kaluluwa ang lagayan ng bunga, ang lagayan ng apog, lagayan ng nganga. Mapaliliwanag pa ito ng mga Ifugao na naniniwala sa isang *alimaduan* (na iningles bilang “soul stuff” o kaluluwang katutubo), liban pa sa *linawa* o kaluluwa ng tao o bagay.

Paniwala ng Ifugao na ang bawat nilalang ay mayroong kaluluwa, *linawa*, at kaluluwang katutubo, *alimaduan*... Lahat ng bagay ay may kaluluwang katutubo—ang mahalaga ay kung gaano ito karami. Ang isang kutsilyong nakabaluktot ay ‘kulang sa kaluluwang katutubo.’ Ganito rin ang puna sa isang punong kahoy na kulang o hindi namumunga, o sa isang di-normal na tao...

Ang kaluluwang katutubo ng kutsilyo ay ang katangian na kunin at hawakan ang isang dulo; ng palay, pagbubunga; ng mga baboy

at manok, mabilis na paglaki at pagdami; ng tao, yaong mga katangiang kanais-nais sa tao. Sa madaling salita, ang kaluluwang laman ay ang bagay na nagbibigay ng mga kanais-nais na katangian.” (Barton 141-142)

Nakaugat ang katagang alimaduan sa *dua*, dalawa, na siyang ugat din ng katagang kaluluwa. Kung kaya ang katagang kaluluwa at lahat ng salitang kauri,¹⁵ kasama ang alimaduan, ay nagpapahiwatig ng pangalawa at kasamang bagay maliban sa unang nakikita. Ang pagkakasalin ng alimaduan, ang “soul stuff” sa Ingles ayon kay Barton, ay “kaluluwang katutubo” kaugnay ng konsepto ng *catutubo* na tatadakayin pa sa ibaba. Sa puntong ito, sapat na munang ipaliwanag na ang katutubo ay isang kasabay ipinanganak ng isa pa, ang ‘kasamang tumubo.’

Ang konsepto alimaduan o ng kaluluwa ng mga bagay ang makapagpapaliwanag kung bakit may ritwal ang paggawa ng mga mahahalagang bagay: ang pagpanday ng sandata, ang paghahi ng damit, ang paggawa ng bangka. Marahil pinakamalinaw ang konseptong ito sa paniniwala sa anting-anting. Ang anting-anting ay tinitingnan bilang isang bagay na may buhay batay sa mga katagang ginagamit sa pagtukoy dito: na ito ay ‘pinapakain’ (dinarasalan) sapagkat kapag nagkulang sa pakain, ‘magtatampo’ ito at ‘maglalayas’. Malinaw sa konseptong ito na hindi lamang buhay ang anting-anting kundi may kaluluwa na kung nananatili sa obheto ay siyang sanhi ng bisa nito. Batay sa paniniwala sa alimaduan, mababatid ang kaluluwa ng isang bagay kung taglay na nito ang mga katangiang nararapat sa bagay na yaon. Ang paniniwala sa kaluluwa ng mga bagay na likas at likha ay sumasaklaw sa mga Malay na naniniwalang “tao, mga hayop at ibon, halaman, mga isda at buwaya, mga bato, sandata, pagkain, damit, palamuti, at iba pang obheto” ay may kaluluwa (Skeat 53).

Sa gayon, ang bangka ay mayroon ding kaluluwa, at hindi lamang isang sakayan ng kaluluwa tungo sa kabilang buhay sa paggamit nito sa paglibing. Ang buong proseso at ritwal sa paggawa

ay nakaugat sa paniniwala sa kaluluwa na nagsisimula sa paniniwalang ang puno na pinagmumulan ng kahoy para sa bangka ay mayroong kaluluwa. Itong kaluluwa ng bangka ang nagbibigay ng mabubuting katangian ng bangka. Ang mga katangiang ito ay mababatid sa isang awit ng mga manlalayag sa Batanes. Sa paglulunsad ng bangka, kinakausap nila ang sakayan at hinihimok na maging matatag, maging matibay kapag dumaan sa maligalig na lugar upang marating nila ang magandang look na madadaungan.¹⁶ Ang pagkausap sa bangka ay tulad ng isang tao rin na kasama sa paglakbay, at pinaaalala ang kanyang katungkulan/katangian bilang sakayan:

Imo mo layag	Ikaw, bangka
A mapsek a kayu;	mabuting kahoy
Payhifuri,	magpakatatag
...	
Hamusan mo ava	Huwag kang panghinaan
A di puspusan	Sikapang makaraan
...	
Ibhes mo ava	huwag huminto
Sapasapahen	sa paghalarap
Si mamri nu isak,	matuling agos
Iyalakuid,	sasamahan ka
Masek di Iraya	patungo sa lupa

Gayundin, may pangalan ang mga sakayan. Sa kasaysayang awit (epiko) ng mga Subanon, Gadyong ang pangalan ng sakayan ni Sandayo. Rinamentaw Mapalaw ang pangalan ng sakayan ni Bantugan. Kinakausap sila ng mga bayani sapagkat lumalabas na may sarili silang pag-isip at hindi sa lahat ng pagkakatao'y tatalima sa kagustuhan ng bayani. Halimbawa, ayaw lumunsad ng Gadyong nang sinabihan itong sila ay manggugubar o mangangayaw. Nang kinausap ni Sandayo, ang bayani, na sila'y dadalaw sa isang dalaga, saka lamang lumunsad ang malaking sasakyan.¹⁷ Pinagdarasalan ng mga Malay ang kaluluwa ng sakayan bago ito ilunsad upang hilingin na manatiling nakadikit ang mga tapi sa lunas at sa bawat isa—ibig

sabihin, ang kabuuan (Skeat 279). Sa katunayan, ang pagdarasal sa panahon ng lunsad ay isang kawing sa buong proseso ng pagdarasal sa bangka, buhat sa pagputol ng punctiongo sa buong panahon ng paggawa hanggang sa panahon ng paglalayag ng sakayan.

Naipahihiwatig sa iba pang paraan ang paniniwala sa kaluluwa ng bangka. May mukha sa dulong ang bangka; sa bangkang nasa takip ng bangang Manunggul ay malinaw na nakikita ang mata, ilong, bibig, at tenga. Gayundin, magpahanggang ngayon, ang mga *lipa* (bangkang bahay) sa Sulu at Tawi-Tawi ay may *sampung* (mukha) at makikitang malinaw ang mata sa *sampung* bagama't masalimuot ang pagkakaukit. Sa Siasi, Sulu, nakita sa isang binta ang malinaw na ukit ng *lenda* (kilay), *mata*, *ung* (ilong) at *boa* (bibig), na bumubuo ng *sampung* (Szanton 44). Kahit ang mga katagang Bisaya na tumutukoy sa ilang proseso sa paggawa ng sakayan ay nauukol din sa mukha: ang *napiwaga* at *pamota* na ukol sa pagsara sa mga dugtong ng tapi (tumutukoy sa pagkapuwing at pagkakaroon ng muta), at ang *pagguiray* (kilay) na siyang panalang na tuntungan sa gitna ng sakayan. Tinawag na *sampung buli* (mukha sa likod) ng mga Sama ang pabilog na likuran ng kumpit (Lorenzo-Abrera *Paghibinang Kumpit* 183).

Ang konsepto ng kaluluwa ng mga hayop, halaman at bagay ang dahilan kung bakit may mga kasamang kagamitan ang bangkay sa libingan. May kaluluwa rin ang mga bagay na ito, tulad ng kaluluwa ng alipin, at sila ang sasama sa patay sa kabilang buhay. Magagamit ng kaluluwa ang mga kasangkapan at hayop sa kabilang buhay sa pamamagitan ng kanilang mga kaluluwa. Kapag naulok na ang materyal na bagay, saka tutungo ang kaluluwa nito sa sinamahang patay, at maaari nang gamamit sa kabilang buhay (Benedict 54). Kung kaya sa mga Kankanay:

...walang mga pakong ginagamit sa kabaong dahil nais ng patay na ang lahat ay maagnas kasama ng kanyang bangkay (kaya) ang takip ng kabaong (*kalong*) ay ginagamitan ng mga kahoy (Canol 58).

Isa itong dahilan kung bakit hanggang sa dantaon 17, pupunahin ng mga Espanyol na walang ano mang bagay na bakal ang ginagamit sa mga katutubong sakayan.¹³ Matapos mahayag ang konseptong ito ng kaluluwa ng bangka, maari nang suriin ang gamit ng bangka bilang kabaong.

Bangkang Kabaong: Ang Katutubong Paniniwala

Bagaman may maagang ebidensiyang arkeolohikal nang 890 BK ng paglibing sa tapayan, at sa pag-ugnay ng bangka sa paglibing, ang batis historikal ay nagsasalaman ng ibang proseso at impluwensiyang kultural sa panahon ng mayabong na kalakalan sa Timog Silangang Asya. Tinutukoy dito ang nakita ng mga Intsik sa mga taga-Ma-i noong dantaon 14. Sa pagbasa ng mga dokumento, isasaalang-alang ang ebidensiya mula sa larangan upang matuklasan ang kahulugang historikal.

Sa dokumentong Intsik ng dantaon 14, ang nakasaad na paraan ng paglibing ay ang pagsunog sa bangkay, na minsan ay sumasama na rin ang balong babae upang matupok ng apoy.¹⁹ Ang pagsunog sa bangkay at ang *sati* o pagsunog sa babaeng balo ay pag-uugaling Hindu. Nakita sa gayon ng mga Intsik ang isang patunay ng pagpasok ng mga elementong Indian sa katutubong lipunan. Sa katunayan, may mga nahukay na libingan sa Pila, Laguna na may krematoryo o sunugan ng mga patay (Tenazas 18). Tinatayang ang mga nanirahan sa lugar na hinukay ay mula 12-14 dantaon. Ito ang mga dantaon na itinatayang pumasok sa Pilipinas ang mga imaheng Buddhist, tulad ng gintong imahen ng isang diyosang Mahayana na natagpuan sa Agusan,²⁰ at ang tansong imaheng Lokesvara na ipinagbili ng taga-Isla Puting Bato, Tondo.² Ipinahihiwatig ng mga ito na nagkaroon ng impluwensiya ang kultura ng India, lalo na ang Budismo, sa mga panlabas na anyo at ilang mga ugali na nakita kaugnay ng paglilibing at pagluluksa. Hindi nakitang naging laganap ang impluwensiyang ito. Ang mas malalim na paniniwala ay hindi napalitan sapagkat nanatili ang paniniwala hinggil sa hantungan sa

kabilang buhay at ang paraan ng pagtungo rito sa pamamagitan ng sakayan.

Sa gayon, ang mga libingang bangka ay nakita pa rin ng mga Espanyol na isinasagawa ng mga katutubo na dinatnan nila noong patapos ang dantaon 16.

Sa pagluluksa, binanggit ng mga Intsik na ugali rin sa Ma-i noong dantaon 14 na magpakalbo ang biyada at mag-ayuno ng pitong araw na nakahiga sa tabi ng bangkay ng asawa; sa ganitong paraan ay natutuluyan na rin ang marami. Ang ugaling ito ay nakita sa Cambodia at ibang mga estado sa Malay Peninsula noong dantaon 7 na dala ng Budismo.²² Iniulat ng mga Kastila pagdating ng dantaon 16 na kung nagluluksa, pupunta ang malapit na kamag-anak sa loob ng bahay, mauupo at magtatalukbong ng mga kumot; manaratili nang ganon na hindi kumakain sa loob ng tatlong araw.²³ “Makakalaya” sila sa pagluksa kung may napatay nang ibang tao, o isang hayop o isang malayong kamag-anak ang namatay (Blair and Robertson 3:198).

Ang pagpapakalbo na unang nasaksihan noong dantaon 14 ay nakita pa ni Padre Chirino sa mga Bisaya na rinatangal ang buhok at mga kilay sa pagluluksa kung kaya ang mga ito ay nagiging “tunay ngang pangit.”²⁴ Tutukuyin ito sa ibang mga tala bilang pagpapagupit ng buhok. Ayon din kay Chirino, puti ang kulay ng pagluluksa ng mga Bisaya; itim sa mga Tagalog. Halimbawa, sa paglilibing ng mga karaniwang tao, tatakpan ng telang puti ang bangkay at ilalagay sa isang hukay sa tabi ng kanyang banay o bukid.²⁵

Ang katagang *locsâ* ay may malawak na kahulugan ng pagiging malungkot at hindi pagsasaya (San Antonio 157); hindi ito tumutukoy lamang sa panahon ng kalungkutan dahil sa may binawian ng buhay. May mas tukoy na katagang gamit para sa pagluksa sa patay: ang *marabae* (Blair and Robertson 3:198). Ang katangian nga nitong *marabay* ay ang pagtabi sa bangkay na umiinom lamang at hindi kumakain ng tatlong araw; matapos nito, hindi na kakain ng anumang bagay na “dumaan sa apoy” hanggang hindi

nakapatay ng ibang tao. Ang marabay ay isa lamang sa maraming uri ng pagluluksa; ang iba pa ay ang *maglabe*, *morotal*, at *larao*.

Maglabe ang pagluluksa na pinahihiwatig sa pamamagitan ng pag-ayuno²⁶ na *magarabe* naman sa mga Tagalog.²⁷ Kung *naglalabi*, hindi kumakain ng kanin kundi saging at karnote at ang iniinom lamang ay tuba. Nakikilala ang naglalabi dahil nagsusuot ng yantok na nababalot ang buong braso, at gayon din sa leeg. Matatapos ang paglahi kung makahuli ng bihag sa pangangayaw.

Ang *morotal* ay isang pagluluksa na ginagawa ng mga babae, at kaugnay ito ng bangka. Sa halip na pumatay ng alipin bago muling makakain, ang nagluluksang babae ay sasakay sa barangay kasama ang ibang mga babae at tatlong bagani: isang maghuhuli sa ugit, isang maglilimas, at isang mamumuro ng lakbay na nakaupo sa unahan. Ang tatlong ito ay mag-aawitan sa buong lakbay kasabay sa pagsagwan; inaawit nila ang kanilang mga kagitingan, ang mga nabihag at napatay sa pangayaw. Puno ng mga alak at *pitarilla* ang barangay. Pagdating sa ibayong bayan, aanyayahan nila ang mga tao sa malaking pagdiriwang. Matapos nito, tatanggalin na ang kanilang mga kasuotang puti at mga taling yantok sa braso at leeg; maaari na muling kumain ng kanin at magsuot ng ginto (Jocano 89).

Pangatlo ang *larao*, na siyang pinakarahigpit na luksa at isinasagawa sa panahon ng kamatayan ng isang datu (Jocano 89-90). Lahat ng tao ay magluluksa at upang walang hindi na nakababatid nito, may isang timawa na maglibot sa buong bayan upang ipagbigay alam ang kanilang paglaraw. Ganito ang laraw: walang sinumang maaaring mag-away sa parahong ito lalo na sa oras ng libing; ang mga sibat ay dadalhin nang pabaliktad, o nakapababa ang talm; ang mga sundang ay nakasukbit nang baliktad. Walang matitingkad na kulay ng damit ang maisusuot, walang pag-awit hangang lulan ng barangay at sa halip katahimikan lamang. Lalagyan ng bakod ang palibot ng bahay ng namatay na datu; sinumang pumasok dito ay parurusahan. Upang matiyak ang

katahimikan, ang mga naninirahan sa baybayin ay naglalagay ng tanda sa dalampasigan, upang ipatatid na walang sinumang maaaring maglakbay sa ilog na yaon, pumasok man o lumisan, sa banta ng parusang kamatayan—na marahas nilang ipinatutupad sa kaninumang lalabag sa katahimikang ito (Jocano 135). Nasa epikong Darangen ng mga Maranao ang ganitong pag-uugali: may mga puting bandila na irilalagay bilang palatandaan ng pagkamatay ng datu sa bukana ng log at palibot sa bayan, at ipinagbabawal ang pag-iingay o pag-awit sa paglalayag sa panahon ng luksa, at sinumang lumabag sa kautusan ay papatayin sa lugar mismong iyon.²⁸ Gayundin, tinitigil ng mga Bilaan ang lahat ng uri ng gawa at pagsasaya kung namatay ang kanilang datu, at nagsisitungo sa bahay ng namatay upang tumulong sa paghahanda ng libing (Cabrera 191).

Nang namatay ang isang datu noong dantaon 16, inilibing ito sa isang sakayan na lulan ang maraming sakay na magsasagwan para sa kanyang mga paglalakbay sa kabilang buhay (Jocano 134). Nakita ng mga Kastila na nilalagyan ang isang sakayan ng mga pangangailangan para sa kabilang buhay at ililibing ang datu sa sakayang ito, kasama ang 60 alipin.²⁹ Kung tumpak ang banggit na bilang, sukat ng isang barangay ang sakayang ito.

Ayon kay Loarca, kung namatay ang isang Bisayang datu na nagmula sa angkan ni Dumaguete, may isang alipin na pinapatay sa parehong paraan ng kamatayan ng datu upang magsilbi sa datu sa kabilang buhay (Jocano 88). Aniya'y pinipili ang aliping banyaga at hindi katutubo (o kababayan nila) “sapagkat hindi talaga sila mararahas.” Inilibing ang mga patay sa mga kahoy na kabaong, sa sarili nilang mga bahay. Kasama sa bangkay ang ginto, tela, at iba pang mamahaling bagay—sinasabi nilang kung lumisan sila dito na mayaman, magiging mabuti ang pagtanggap sa kanila sa kabilang buhay, ngunit kung mahirap ay malami ang pagtanggap.

Sa mga Tagalog, inilibing ang bangkay sa gilid ng bahay; kung datu ang namatay, inilibing siya sa ilalim ng maliit na bahay o balkonahe na sadyang ginawa para sa layuning ito.³⁰ Bago ilibing,

nagluluksa ng apat na araw, pagkatapos inilalagay siya sa isang bangka na nagsisilbing kabaong at nililibing sa silong ng bahay. Sa halip na mga sakay (tagasagwan), iba't ibang hayop ang inilalagay sa bangka, na itinatakda ang bawat isa sa lugar ng sagwan na magkapares—ang lalake at babae ng bawat hayop ang magkapareha—tulad halimbawa ng dalawang kambing, dalawang usa, o dalawang manok. Kung ang namatay ay isang bagani (mandirigma), isang buhay na alipin ang itatali sa ilalim ng bangkay hanggang sa ganitong paraan ay mamatay din. Ang mga kamaag-anak ng patay ay mag-aawitan ng mga awit at pagpuri ng kanyang mga mabubuting katangian; sabay nito ang kainan at inuman.

Kung ang namatay ay naging bahagi ng mga pangayaw, ang kabaong niya ay hugis ng isang barangay; lalagyan ng mga magkaparehang hayop at isang alipin na mamamahala ng lahat (J. San Antonio 152). Kapag namatay ang datu, iniulat na pinapatay ang mga alipin at inililibing kasama niya upang makapaglingkod sa kanya sa kabilang buhay (Blair and Robertson 3:199). Kung ang namatay naman ay isang kilalang manlalayag, inililibing ang kanya ng sakayan kasama niya, at maraming mga alipin upang magsagwan para sa kanya tungo sa kabilang daigdig (Blair and Robertson). Sa Bohol, inilibing ang isang datu sa barangay na naliligiran ng 70 sandatahang alipin at mga pagkain, tulad ng gawain niya kapag mangangayaw siya noong buhay pa siya.³¹ Ito umano'y upang magiging kasing husay siyang mangangayaw sa kabilang buhay gaya nang dito.

Batay sa mga nakuhang libingang banga, halos lahat ng mga libingan ay natagpuan “sa mga baybayin, o malapit sa mga baybayin ng dagat ng Pilipinas” (Fox 159-160). “Nakikita ang dagat” kung saan nahukay ang mga libingang banga sa Samar at Masbate (Solheim 136) at “malapit sa dagat” ang mga libingan sa Pilar, Sorsogon at San Narciso, Tayabas (Dizon 4). Ang mga nakalagay sa yungib, pati ang mga nakalibing sa idjang sa Batanes, ay pawang nakaharap sa dagat. Ang unang nahukay na libingan sa interyor sa Carranglan, Nueva Ecija noong 1974 ay may mga basag na porselana (Dizon 4).

Mahalagang bagay ito sapagkat nabanggit noong 1857 hinggil sa mga Ifugao na ang paglibing sa ilalim ng bahay, na hindi nila dating ginagawa, ay maaaring galing sa mga Intsik.³² Sa katutubo, mahalaga ang dagat sa paglakbay tungo sa kabilang buhay, kung kaya nakasakay ito sa bangka.

Nasisilip ang konseptong ito sa ilang mga banggit, tulad nang kay Colin na aniya'y pagkatapos ilibing ang patay, ang iba ay nagpapaapoy sa ilalim ng kanilang bahay “upang hindi bumalik ang namatay at tangayin ang mga nabubuhay” (Jocano 174). Nakaugnay dito ang paniniwala hinggil sa paglalakbay tungo sa kabilang buhay na nasa konsepto ng *abay*.

May unang kahulugan ang *abay* na kaulugnay ng paglalakbay ng mga sakayan na magkakasabay. *Abay* ito sa Bikol, Bisaya, at Tagalog. Ngunit sa tatlong wikang ito, may iba pang kahulugang lumilitaw. Sa Bikol, binanggit ni Lisboa noong dantaon 17 ang dalawang kahulugan:³³

Abay. Imperativo, ó la compañía, navegando en diversos barotos. *Naabay*, acompañar al que vá navegando. *Nag aabay*, ir así dos navíos en compañía, ó muchos en compañía de uno. *Inaabayan*, vel *pinag*, el que es así, acompañado de otro, y el lugar, ó rio por donde navegan. *Ynaabay*, vel *ypinag*, la embarcacion, que acompaña á la otra, tiempo, y causa. *Caabay*. el navio, que vá en compañía de otro.

Abay. *Naabay*. poner una embarcacion junta, ó pareada con otra, ó un ataud, ó andas de muerto. con otras. *Nag aabay*, parear así dos cosas de estas, ó estar ella juntas, ó parcadas. *Pinag aabay*, ser pareadas así dos cosas de estas. *Ynaabayan*, vel *pinag*, el lugar ó la primera de ellas, *Ynaabay*, vel *ypinag*, la postrera, que se junta, ó pareo con otra, tiempo, y causa. (7-8)

Sa una, ito ay ang paglalayag ng maraming mga baroto nang magkakasama, at maaaring siya ang inaabayan, o sinasamahan, o ito ang sakayang kaabay o kasama. Sa ikalawang kahulugan nito, mababanaag ang naiibang uri ng pagsasama: ang pagsama sa paglibing at pagsama rin sa namatay na tao.

Nagaganap sa mga Sama Laut ang pag-abay ng mga bangka sa patay. Sa pagtungo sa libingang pulo, inaabayan ng maraming mga bangka ang bangkay (Nimmö, "Religious Rituals" 194). Makikita sa dami ng abay ang katayuan ng namatay na tao.

Sa Kabisayaan, ang *abai* ay paglalayag ng mga sakayan na magkakasama, at nauugnay din sa isang uri ng kakaibang kapangyarihan. Ayon kay Mentrída noong 1637:³⁴

Abai. Navios que van en conserva; ó cierto hechizo porque dicen acompaña hasta la muerte *Nangabai* Ir dos ó mas navios en conserva, ó dos ó mas personas en compañía porque tambien se dice de ellas: *naga abai* f.2. hechizar del modo dicho; *nahababai* l. *hinabayan* l. *nahababayan*, estar hechizado asi. *Abayan* el hechizero que la tiene. (4)

Katulad sa Bikol, hindi ito karaniwang pagsabay sa paglalayag lamang dahil mas nakatuon ang iba't ibang gamit ng kataga sa isa ring paniniwala. Dito, ang abai ay naunawaan ni Mentrída bilang isang uri ng "kulam" na ibinibigkas. Sa gayon, nauugnay ang abay sa isang anyo ng galing na nakapaloob sa katutubong kapaniwalaan at kung gayo'y isang kababalaghan para sa mga Espanyol.

Ang pag-unawa sa konsepto ng abay ay higit na mabibigyang liwanag sa paghambing nito sa abay ng mga Tagalog. Ang una nitong kahulugan ay ang mga kasamahan kung naglalakad patungo sa isang lugar, o mga kaibigan kaya o taong ginagalang na isinasama sa isang paanyaya kung kayat inaalok din ng pagkain, tulad ng nakatala kay San Antonio noong 1624. Ang abay ay ginagamit diumano upang tukuyin ang kaluluwa ng tao:³⁵

Abay. (...) y *aplicado al alma, dicen*: Paabay camo sa manga calagyo ninyong Santos at sa manga katutubo.

Subalit sa halimbawang pangungusap, makikita na hindi ang kaluluwa ng tao ang tinutukoy kundi ibang kasamang hindi nakikita: ang mga kalagyong Santo at ang mga katutubo. Ang *kalagyo* ay isang taong kapangalan mo, *de un nombre* (Noceda at San Lucar 74). Sa pangungusap sa itaas, ginamit ang paniniwala sa abay upang

ituro ang konsepto ng mga santong patron at ang pagpapangalan sa mga katutubo sa mga santo at mga taong banal sa relihiyong Kristiyano. Sila ang magiging mga abay sa buhay. Sa pangalawang halimbawa, makikita ang dating paniniwala hinggil sa katutubong kaluluwa na tulad ng isang abay, ang katutubo na kasama mula sa kapanganakan. Hindi lubos naunawaan ng mga Espanyo ang konseptong ito, bagaman may mga pahiwatig ng katutubong paniniwala na masisilip. Halimbawa, binanggit na ang katutubo ay isang taong kaparehong gulang ng isa pa;³⁶ ibig sabihin ay kasabay sa paglaki at pagtubo. Maaring ito ay isang tao nga na kasing-edad ng isa pa, kaya sila'y magkatutubo. Sa katunayan, itinutumbas sa Manila Codex ang *angel de guarda* bilang *angel na ating catutubo*.³⁷ Ang anghel na katutubo ng Tagalog ay may katumbas na konsepto sa mga Maranao, ang mga *tonong*. Ito ang mga espiritu (o anito) na gumagabay sa tao at ipinagtatanggol siya; ang konsepto ng tonong ay isang kakambal na espiritu. Ang “tonong” o anito ay ipinagkaloob sa isang tao sa oras ng kanyang kapanganakan. Ang tonong na ito ay kasama sa lahat ng panahon, nagbibigay ng babala sa panahon ng panganib, at tumutulong kung nasusuong sa digma. Ito ay may kapangyarihang ipagtanggol ang taong binabantayan o inaabayan niya, at sanhi ng mga kapangyarihan ng naturang tao. Maaaring sa konseptong ito tumuntong ang Kristiyanong turo ukol sa mga kalagyong santo, o sa mga bantay na anghel. Nakatira ang tonong sa bahay o bakuran ng taong inaabayan niya. May tatlong uri ng tonong batay sa tirahan: may nasa himpapawid o ulap, may nasa matataas na puno, at may nasa tubig. Kapag nakatira sa tubig, ang tawag sa tonong ay *Diwata*.³⁸

Ang konsepto ng abay ang magpapaliwanag kung bakit may mga kasama sa libingan ng isang taong namatay, upang maging kasama niya rin sa kabilang buhay: sila ang mga abay sa paglalakbay patungo doon at pagdating ay magiging mga tagapanglingkod. *Mangabay* ang pagluluksa na hindi kumakain at tinatabihan ang bangkay dahil siya muna ang kasama ng namatay habang wala pang

alipin o taga-labas na nakukuha. Kapag napatay na sila, nagtatapos ang pagluluksa ng mangabay dahil mayroon nang tiyak na abay ang namatay. Dahil kaugnay ito ng kaluluwa, abay din ang kaluluwa, o ninuno, na naggabay sa taong nabubuhay pa. Sa katutubong relihiyon, ito ay isang namatay nang kamag-anak; sa Kristiyanismo, ang abay ay ang santo o patron kung kanino ipinangalan ang tao.

Ito rin ang magpapaliwanag sa ilang mga ritwal at pag-uugaling katutubo hinggil sa kamatayan, na aring mauunawaan bilang pag-iwas na maging abay. Halimbawa, sa mga Bagobo ang huni ng isang kulisap ay paanyaya sa isang nabubuhay na kamag-anak na abayan ang patay. Kaya't kakausapin niya ang kulisap: "Hindi ka na makakabalik dito dahil tutungo ka na sa *Dakul Banua*. May nalalabi ka pang *diluk ginawa* (pagmamahal) sa akin; huwag mo akong bigyan ng karamdaman."³⁹

May mahahalagang pagkahawig ang kabaong sa bangka sa larangang teknikal. Maraming mga bangkang kabaong na tinukoy lamang bilang gawa sa matitigas na kahoy. Sa Butuan, liban sa balangay ay natuklasan ang kabaong na gawa sa matigas na kahoy, ang *dungon* (Heretiera litorales).⁴⁰ Isang mahalagang kahoy ang *dungon* sa paggawa ng sakayan, lalo na bilang lunas ng sakayan (kilya). Kung matigas na kahoy ang ginamit para sa mga kabaong, hindi malayong ang ginamit na kahoy para rito ay siya ring ginagawang sakayan sapagkat ang kabaong ay bangka rin. Ayon kay Chirino, inilalagay ang bangkay sa kabaong na gawa sa pinakamatibay na mga kahoy at may takip na lapat na lapat, hindi ito masingitan kahit hangin man lang.⁴¹ Ibig sabihin, kung nasa ilog o dagat, hindi ito papasukin ng tubig tulad ng isang sakayan.

Matutunghayan sa mga ugnayang ito ang pagiging sakayan ng bangka sa ilog at patungo sa kabilang buhay. Inilahad ang gamit ng bangka sa mga ritwal upang matunghayan ang kapaniwalaang Pilipino ukol sa sandaigdigan. Lulan ng bangka ang kaluluwa patungo sa kabilang buhay, ngunit ang bangka ay mayroong kaluluwa rin.

Mga Tala

¹ Halaw sa disertasyon ng may akda, “Bangka: Isang Paglalayag Tungo sa Pag-unawa ng Kasaysayan at Kalinangan,” University of the Philippines PhD Philippine Studies, 2002.

² Jose Villa Panganiban, *Diksiyaryo-Telauro: Pilipino-Ingles* (Quezon City: Manlapaz Publishing Co., 1972) 126-127.

³ Leonard E. Nevell & Francis Bon’og Poligon, *Batad Ifugao Dictionary with Ethnographic Notes* (Manila: Linguistic Society of the Philippines, 1993) 170.

⁴ Pigafetta, “First Voyage Around the World,” *The Philippine Islands 1493-1898*, eds. Emma Helen James Alexander Robertson (Cleveland: Arthur H. Clark Company, 1903-1909) XXXIII:197.

⁵ Ito ang kipot ng San Bernardino, sa pagitan ng Sorsogon at Samar, at bukana patungong dagat Pasipiko. Dito nagtatagpo ang magkakasalungat na alon ng Pasipiko at ng dagat Samar, kaya umiikot ang tubig at isa sa pinakamapanganib na daanan. Maraming mga ulat hinggil sa pangunib ng kipot na ito para sa mga Kastilang manlalayag, at mga katutubo ang maasahan na marunong dumaan dito.

⁶ Henry Funtecha, “Boat-building in Western Visayas: Its History and Cultural Dimension.” Papel na binasa sa First William Henry Scott Memorial Lecture, Sagada, Mt. Province, May 28-30, 1998.

⁷ Miguel de Loarca, “Of their Beliefs Concerning the Dead,” *The Philippines at the Spanish Contact*, ed. F. Landa Jocano (Manila: MCS Enterprises, 1975) 85-86. Sinipi mula sa Blair and Robertson, *The Philippine Islands V:129-141*.

⁸ Sakayang pansalikay o panggubat sa Kabisayaan.

⁹ Panayam, G. Amor Magdamit, Nob. 30, 1999, Calapan City. Si G. Magdamit ay gurong delegado mula San Jacinto, Masbate sa Kumperensiya ’99 ng ADHIKA ng Pilipinas, Nob. 28-30, 1999, ginanap sa Divine Word College Calapan, Mindoro.

¹⁰ Panayam, Cirilo Sallican, Nob. 30, 2001, Rosario, Cavite.

¹¹ Muro Ami, 2000, Directed by Marilou Diaz Abaya.

¹² Personal na pabatid ni Prop. Ferdinand Llanes, 1994.

¹³ Fay Cooper Cole, “The Wild Tribes of Davao District, Mindanao,” *Field Museum of Natural History* XII:2 (Sept. 1913) 177. Sa mga Malay, matatagpuan ang kaluluwa ng palay sa unang pitong tangkay ng palay na pinutol mula sa bukid. Sa Fay-Cooper Cole, *The Peoples of Malaya* (New Jersey: Van Nostrand and Co., Inc., 1945) 118.

¹⁴ *Kudaman. Isang Epikong Palawan na Inawit ni Usuy*, Salin nina Edgar Maranan at Nicole Revel-Macdonald (Quezon City: Ateneo de Manila University

Press, 1991) 209. Gayundin sa mga Malay na ang mga kahoy ng bahay ay pinaniniwalaang may kaluluwa. Sa Fay-Cooper Cole *The Peoples of Malaysia* (New Jersey: Van Nostrand and Co., Inc., 1945) 117.

¹⁵ Halimbawa, *ikarirwa* (Ibanag), *balaauwa* (Fampangan), *kiyarulwa* (Tagbanua). Tingnan ang taan sa Ma. Bernadette G.L. Abrera, "Kamalayar at Kaugnayan sa Sandaigdigin." *Kasaysayang Bayan* (Manila: National Historical Institute, 2001) 82.

¹⁶ Otto Scheerer, "Batan Text with Notes," *Philippine Journal of Science*, Vol. 31, No. 3. (Nov. 1925) 301-341. Sinipi sa Florentino H. Hornedo, *Laji. Anu Maddaw Ka Mu Lipus. An Iwatan Folk Lyric Tradition* (Manila: University of Santo Tomas Press, 1997) 306.

¹⁷ "Sandayo, Isang *Cuman* ng mga Suban-on," batay sa "Keg Simba neg Sandayo," itinala at iningles ni Virgilio Resira sa tulong ni Epifania M. Alunin, sinalin sa Filipino ni Antelina T. Antonio. *Antolohiya ng mga Panitikang Asein, Mga Epiko ng Pilipinas*, Jovita Ventura Castro, et al., mga patnugot (Quezon City: Komite ng Kultura at Kabatiran ng ASEAN, 1984).

¹⁸ Gayundin sa mga karutubong sakayan sa buong Timog Silangang Asya. Sa Pierre-Yves Manguin. "The Southeast Asian Ship: An Historical Approach," *Journal of Southeast Asian Studies* XI:2 (Sept. 1980) 266-276.

¹⁹ Wang Ta-Yüan, *Tao-I-Chih-Lhio (A Short Account of the Islands Barbarians)*, sinipi sa Wang Teh Ming. "Sino-Filipino Historico-Cultural Relations," *Philippine Social Sciences and Humanities Review* XXIX:3-4 (Sept.-Dec. 1964 (UP Diliman, Quezon City) 302.

²⁰ Juan R. Francisco, "A Note on the Golden Image of Agusan," *Philippine Studies* XI:3 (1963) 390-400

²¹ Juan R. Francisco. "A Buddhist Image from Isla Puting Bato, Tondo, Manila," *Studies in Indo-Asian Art and Culture* I n.d.

²² Mga batis na sinipi sa G. Coedes, *The Indianized States of Southeast Asia*, translated by Susan Brown Cowing (Honolulu: East-West Center Press, 1964) 76 & 79.

²³ "Relation of Western Islands," Blair & Robertson, *The Philippine Islands 1493-1898*, eds. Emma Helen James Alexander Robertson (Cleveland: Arthur H. Clark Company, 1903-1909) III: 198.

²⁴ Pedro Chirino, "The Manner Which the Filipinos had of Shrouding and Burying their Dead," *The Philippines at the Spanish Contact*, ed. F. Landa Jocano (Manila: MCS Enterprises, 1975) 135.

²⁵ Boxer's Codex, "Account of the Pagan Rites and Ceremonies of the Indians of the Philippine Islands," 208-209. Ang puti ay isa pa ring impluwensiya ng Budismo, na makikitang ligangap sa buong Malay peninsula hanggang Indonesia mula ika-dantaon 4; halimbawa, sa Langkasuka sa Java, ang hari ay binububungan ng puti. (Tingnan sa W.P. Groeneveldt, *Notes on the Malay Archipelago and Malacca*

from *Chinese Sources*, Batavia 1896, 10 at sa Ccedes. *Indianized States*, 51-52). Kaya ang mga pinuno ng Ma-i na gumagamit ng puting payong ay binitigyan nito ng mga mangangalakal na Intsik. Chao Ju-K'ia, *Chu-Fan-Chi*, sinipi sa Wang Teh Ming, "Sino-Filipino Historico-Cultural Relations," *Philippine Social Sciences and Humanities Review* XXIX:3-4, Sept.-Dec. 1964 (UP Diliman, Quezon City) 298.

²⁶ Miguel Lopez de Loarca, "Relation of the Filipinas Islands: of the Inhabitants of the Piratados Islands and their Mode of Life," *The Philippines: at the Spanish Contact*, 88-89.

²⁷ Boxer's Codex, "Customs and Usages of Moros in the Philippine Isles of the West," *The Philippines at the Spanish Contact*, 198. Ang tinutukoy na "Moros" ay mga Tagalog.

²⁸ "Paganay Kiyandato," *Darangen*, Vol 1. (Marawi City: MSU-University Research Center, 1986) Talata 1795-1802 at 1810-1816.

²⁹ Boxer's Codex, "Account of the Pagan Rites and Ceremonies of the Indians of the Philippine Islands," *The Philippines at the Spanish Contact*, 209.

³⁰ Juan de Plasencia, OSF, "Customs of the Tagalogs," *The Philippines: at the Spanish Contact*, 122.

³¹ Francisco Colin, "Of the Appearance, Features, Clothing and Other Ancient Customs of the Natives of these Islands," *The Philippines: at the Spanish Contact*, 174.

³² Fray Ruperto Aragon, "A Description of the Customs of the Peoples of Kiangnan, Bunhian and Mayoyao, 1857," trans. by William Henry Scott, 89.

³³ Marcos de Lisboa, *Vocabulario de la lengua Bicol* (Colegio de Santo Tomas, Manila, 1865) 7-8. (Abay. *Pauvos, ang kasama, pagialayag ng maraming baroto. Naabay, ang pagsama sa naglalayag. Nag aabay, ang maglayag nang gayon ang dalawang sakayang magkasama, o maraming kasama. Naabay, pinag, ang siyang sinasamahan ng isa pa, o ang lugar o ilog kung saan naglalayag. Ynaabay, ypinag, ang sakayang sinasamahan ng isa pa... Caabay, ang sakayang kasama ng isa pa.*) (Abay. Naabay. *Ipagti sa isang sakayan, o isama sa isa pa, o (sa) ataul, o lumakad ang patay na may mga kasama. Nag aabay, pagsama nang gayon ang dalawang bagay o maging magkasama. Pinag aabay pagparisin ang dalawang bagay. Ynaabay, pinag, ang lugar o ang una sa kanila. Ynaabay, ypinag, ang huli na kasama o ipinagsama sa isa pa.*)

³⁴ Alonso de Mentrída, *Diccionario de la lengua bisaya, hiligueina y haraya de la isla de Panay* (1637). (Chicago, Illinois: Newberry Library Photoduplication Service, 1979. Imprenta de D. Manuel y D. Felix Dayot 1841) 4.

Abai. *Mga sakayang naglalayag nang magkarasabay, o ilang mga kababalaghan dahil sabi nila'y kasama hanggang kamatayan. Nangabay maglayag nang dalawa o higit pang sakayan na magkasabay, o magkasama ang dalawa o higit pang tao dahil sinasabi rin uko sa kanila: naga abai. f2. Margulam sa pamamagitan ng*

salita; nahahabai, hinabayan, nahahabayan ang naku'lam sa ganitong parain. Abayan ang mangkukulam.

³⁵ Francisco de San Antonio, *Vocabulario Tagalo (1624)*, ed. Anton Postma. PULONG Sources for Philippines Studies (Quezon City, 2000) 2.

abay. Asi llaman a todos aquellos, que se arrian a otro, cuando van a alguna parte. Convidan me a mi, llevo seis conmigo, que por mi respeto, les dan tamb en de comer; esos que se allegan llaman “*mañga abay*,” o el acto de llevarlos asi en su compania. Y aplicado al alma... Y de aqui viene “*Inubay*”: el agua que si divide de una parte y otra con la proa del navio, o el rastro que hace en el agua, por donde pasa.

³⁶ Manila Codex, sa San Antonio, *Vocabulario Tagalo (1624)*, 272.

³⁷ Manila Codex. *Catutubo*, llaman a el que es de una misma edad con otro. Y a nuestro Angel de guarda: *Angel na ating catutubo*. Tingnan din sa San Antonio, *Vocabulario Tagalo (1624)*. 272.

³⁸ “Notes,” *Darangen*, Vol. 1 (Marawi City: MSU-University Research Center, 1986) 64, talata 10.

³⁹ Laura W. Benedict, *A Study of Bagobo Ceremonial Magic and Myth* (Leyden: E.J. Brill, 1916) 52. Ang Dakul Banwa ay isa sa mga katiwagan sa bayan ng mga kaluluwa.

⁴⁰ Aurora Roxas-Lim. “A Preliminary Survey of the Butuan Archeological Finds and their Significance in Philippine History,” *In Search of Historical Truth*, ed. Leslie E. Bauzon (Quezon City: Heritage Publishing House, 1992) 56.

⁴¹ Pedro Chirino, “Baths of in the Philippines.” *The Philippines at the Spanish Contact*, 134.

Sanggunian

- Alcina, Francisco. *La historia de la Islas e Indios Visayas*. Salin ni P.S. Lietz. *The Muñoz Text of Alcina's History of the Bisayan Islands 1668*. Chicago: Philippine Studies Program, Department of Anthropology, [n.d.], Part I, Book 3. Photoduplication Service, Ateneo de Manila Libraries, Kab. 9.
- Barton, Roy F. *The Half-Way Sun: Life Among the Headhunters of the Philippines*. New York: Brewer & Warren, Inc., 1930.
- Benedict, Laura W. *A Study of Bagobo Ceremonial Magic and Myth*. Leyden: E.J. Brill, 1916.
- Blair, Emma Helen at Robertson, James Alexander, mga patnugot. *The Philippine Islands 1493-1898*. 55 vols. Cleveland: Arthur H. Clark Company, 1903-1909.
- Bottignolo, Bruno. *Celebrations with the Sun: An Overview of Religious Phenomena among the Badjao*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1995.
- Cabrera, Santiago B. FMS, "The Origin, Folkways and Customs of the Bilaans of Southern Cotabato." *Unitas* XL.1 (1967) 191.
- Canol, Lilia. "Death Rituals among the Benguet Kankanaeys." *St. Louis University Research Journal* 12.1 (1981): 58.
- Carro, Andres. *Vocabulario Iloco-Español*. Manila, Establecimiento Tipo-Litografico de M. Perez, Hijc, 2ª Edicion 1888.
- Casiño, Eric. *The Jama Mapun: A Changing Samal Society in the Southern Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1976.
- Coedes, G. *The Indianized States of Southeast Asia*. Translated by Susan Brown Cowing. Honolulu: East-West Center Press, 1964.
- Cole, Fay Cooper. "The Wild Tribes of Davao District, Mindanao," *Field Museum of Natural History* XII.2 (1913).
- . *The Peoples of Malaysia*. New Jersey: Van Nostrand and Co., Inc., 1945.
- Combes, Francisco. *Historia de Mindanao y Jolo*. Madrid: Libro Primero, 1897.
- Dempwolff, Otto. *Comparative Phonology of the Austronesian Wordlists*. Translated from the German. Berlin, Hamburg: Friedric de Gruyter & Co., vol III, 1937.
- Dizon, Eusebio Z. *Tigkiw na Saday: A Jar Burial Site. Final Report*. Manila: National Museum Anthropological Papers No. 2, 1979.
- Fernandez, Pablo and C. Koback, Trans. "Alcina's Historia de las Islas e Indios de Bisayas: 1668," *Philippiniana Sacra*, Sept.-Dec. 1985.
- Fox, Robert B. *The Tabon Caves: Archeological Explorations and Excavations on Palawan Island, Philippines*. Monograph Series No: 1. Manila: National Museum (1970): 159-160.
- Francisco, Juan R. "A Buddhist Image from Isla Puring Bato, Tondo, Manila." *Studies in Indo-Asian Art and Culture* I, n.d.

- . "A Note on the Golden Image of Agusan." *Philippine Studies* 11.3 (1963): 390-400.
- Funtecha, Henry. "Boat-building in Western Visayas: Its History and Cultural Dimension." *Papel na Binasa sa First William Henry Scott Memorial Lecture*, Sagada, Mt. Province, May 28-30, 1998: 13.
- Groeneveldt, W.P. *Notes on the Malay Archipelago and Malacca from Chinese Sources*. Batavia 1896.
- Hornedo, Florentino H. *Laji. Anu Muddaw Ka Mu Lipus. An Ivatan Folk Lyric Tradition*. Manila: University of Santo Tomas Press, 1997.
- Jocano, F. Landa, ed. *The Philippines at the Spanish Contact*. Manila: MCS Enterprises, 1975.
- Juanmarti, Jacinto. *Diccionario Moro-Maguindano-Español*. Manila: Amigos del País, 2 vols, 1892.
- Kudaman*. Isang Epikong Palawan na Inawit ni Usuv. Sa inina Edgar Maranan at Nicole Revel-Maccoidal. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1991.
- Lisboa, Marcos de. *Vocabulario de la lengua Bicol*. Manila: Colegio de Santo Tomas, 1865.
- Lorenzo-Abrera, Ma. Bernadette G. "Paghilina ng Kumpit. Isang Pag-aaral ng Katutubong Paraan ng Paggawang Sakayang Dagit ng mga Sama sa Siburu, Tawi-Tawi." *Di-nakalinbag na ulat*, Abril 2000.
- . "Kamalayan at Kaugnayan sa Sandaigigan," *Kasaysayang Bayan*. Manila: National Historical Institute, 2001.
- Mangahas, Maria F. "Maraw, Amung Nu Rayon. An tu. Man, The 'Fish of Summer,' and the Spirits." *MA Anthropology*, University of the Philippines, 1994.
- Manguin, Pierre-Yves. "The Southeast Asian Ship: An Historical Approach." *Journal of Southeast Asian Studies* 11.2 (1980): 266-276.
- Mentrida, Alonso de. *Diccionario de la lengua bisaya, hiliguina y haraya de la isla de Panay (1637)*. Reprint Chicago, Illinois: Newberry Library Photoduplication Service, 1979. Imprensa de D. Manuel y D. Felix Dayot, 1841.
- Newell, Leonard E. & F. I. Poligon. *Batad ifugao Dictionary with Ethnographic Notes*. Manila: Linguistic Society of the Philippines, 1993.
- Nimmo, H. Arlo. "Religious Rituals of the Tawi-Tawi Bajau," *Philippine Studies* XXXVIII, 1990, p. 194.
- . "The Boats of the Tawi-Tawi Bajau, Sulu Archipelago, Philippines." *Asian Perspective*: 29.1(1990): 60-1.
- Noceda, Juan de and Pedro de Sanlucar. *Vocabulario de la lengua tagala*. Ramirez y Giraudier, Manila, 1360.

- Panganiban, Jose Villa. *Diksiyunaryo-Tesouro: Pilipino-Ingles*. Quezon City: Manlapaz Publishing Co., 1972.
- Roxas-Lim, Aurora. "A Preliminary Survey of the Butuan Archeological Finds and their Significance in Philippine History" *In Search of Historical Truth*. Ed. Leslie E. Bauzon. Quezon City: Heritage Publishing House, 1992.
- San Antonio, Francisco de. OFM. *Vocabulario Tagalo. 1524*. Ed. Anton Postma. Quezon City. PULONG Sources for Philippine Studies, 2000.
- San Antonio, Juan Francisco de. *The Philippine Chronicles of Fray San Antonio*, trans. by Pedro Picernell. Manila: Historical Conservation Society, 1977.
- "Sandayo, Isang *Guman* ng mga Subanon," batay sa "*Keg Simba neg Sandayo*." itinala at iningles ni Virgilio Resma sa tulong ni Epiñania M. Alunan, s nalin sa Filipino ni Antolina T. Antonio, *Antolohiya ng mga Panitikang Asean. Mga Epiko ng Pilipinas*. Jovita Ventura Castro, et al., mga patnugot. Quezon City: Komite ng Kultura at Kabatiran ng ASEAN, 1984.
- Skeat, Walter William. *Malay Magic: An Introduction to the Folklore and Popular Religion of the Malay Peninsula*. London: Frank Cass & Co., Ltd. 1900 & 1965.
- Solheim, Wilhelm G. I. "Jar Burial in the Babuyan and Batanes Islands and Central Philippines and its Relationship to Jar Burials Elsewhere in the Far East." *The Philippine Journal of Science* LXXIX:1, 1960.
- Szanton, David. "Art in Sulu: A Survey." *Sulu's People and Their Art*. Ed. Frank Lynch, SJ. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1963.
- Tenazas, Rosa C.P. *A Report on Excavations in Two Sites in the barrio of Pinagbayanan, Municipality of Pila, Laguna*, 1968.
- Vanoverbergh, Morice. CICM, *Iloko-English Dictionary*. 1956.
- Wang, Teh-Ming. *Sino-Filipino Historico-cultural Relations*. Quezon City: University of Philippines, 1967.